

САРМАТСЬКА ТЕОРІЯ У ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ТВОРАХ (історіографічний аспект)

“Разшедшуся Словенскому народу въ Сармаціи и сѣдшу комуждо на своемъ мѣстѣ...” – такими словами починається відомий Густинський літопис [ПСРЛ 1843, 234]. А автор “Синопису” зазначає: “Отгѣх же сармацких и славяноросских осад той же народ роскій изыде...” [Українська література 1987, 170]. Топонім “Сарматія”, етнонім “сармати”, як загалом запозичена сарматська теорія, були досить поширені у тогочасних українських літописах.

Серед наративних джерел іноземного походження (до певної міри умовного) як з точки зору повідомлень з історії України, так і за впливом на розвиток вітчизняного літописання особливе місце посідають твори польських авторів, зокрема історико-географічні.

Ще на початку 1990-х рр. В. Ульяновський зазначав, що “вивчення проблем синтезу в історіографії часто обмежується виявленням фактологічних запозичень і спільних джерел. Проте давно постала необхідність розглядати проблему ширше: синтез ідей, напрямів, проблем і стилю історичного мислення, типології та різновидів історичних творів”. Учений підкреслив, що “польська й українська історіографія має чимало прикладів такого синтезу. Це пов’язано насамперед із політичними обставинами безпосереднього зіткнення двох історіографічних традицій різних етнополітичних регіонів однієї держави. Зберігаючи свої особливості, обидва традиційні напрями історіографії не могли не зазнавати різнопланових взаємовпливів” [Ульяновський 1993, 107].

У XVI–XVII ст. в Україні особливого поширення набули польські хроніки. Видатний славист Йосиф Первольф негативно оцінював запозичення українськими книжниками відомостей польських історико-географічних описів, бо вважав, що вони нехтували кращою розповіддю початкового руського літопису, відаючи перевагу

“псевдоучёной болтовне”, “басням” Длугоша, Бельського, Кромера, Стрийковського, Іваньїні та інших польських авторів. Однак, за висловом В. Ульяновського, як “раціональніший” жанр історіографічної думки хроніки почали витісняти літописи. Безперечно, узагальнюючі твори польських письменників доби Відродження і бароко, в яких простежується тенденція переходу від літописання до історичної науки, мали винятково важливе значення в розвитку вітчизняної історіографії XVII–XVIII ст. [Первольф 1888, 132–133, 173 (прим. 1), 425, 440–442, 444–446; Ульяновський 1993, 107].

Відомий історик літератури Д. Наливайко проаналізував зміни, що сталися в культурній орієнтації та освіті України, які врешті й обумовили широке використання вітчизняними авторами польських історичних творів. Зокрема, він відзначив, “що в українській культурі й літературі протягом XVII ст. розвивалися процеси перехідного характеру, набираючи дедалі більшого розмаху та інтенсивності. З ними тісно пов’язане розширення й прискорення українсько-європейських культурних і літературних взаємин, які активно сприяли поступові української літератури, перебудові її структури, формуванню новочасної системи жанрів і стилів, збагаченню образно-художньої палітри. Все це створювало необхідні передумови для становлення і розвитку на українському терені першого художнього напрямку, спільного для всіх європейських культур, – напряму бароко, і при всій неповноті «барокового комплексу», при всіх його характерних особливостях бароко в східнослов’янському світі з особливою переконалівістю засвідчує зростання спільності культурного й літературного поступу континенту, настання якісно нового етапу в цьому процесі” [Наливайко 1998, 242].

Характеризуючи вітчизняне історіопи-

сання другої половини XVII ст., С. Копилов відзначив: “Відсутність власної друкованої історичної літератури, обмежена кількість рукописних пам’яток, чисельна перевага іноземних джерел над місцевими зумовили поширення в українській історіографії комплікативної методології. Чи не найважливішими джерелами інформації для українських авторів цього періоду продовжували залишатися праці польської історіографії, коло яких розширила історична поема С. Твардовського “Війна домована”, що, безперечно, підживлювало інтерес інтелектуальних кіл козацької держави до подій польської історії. Як проміжний етап до використання документальних джерел, вона застосовувалася й для висвітлення історії польського й інших слов’янських народів” [Копилов 2006б, 21; Копилов 2006а, 366–367].

У дослідженні, присвяченому першому українському перекладові “Хроніки” Стрийковського, В. Ульяновський зазначив, що переклад іншомовних книг, їхнє поширення і трансформація є однією з важливих форм синтезу історіографії доби Середньовіччя [Ульяновський 1993, 107].

У Польщі у період Відродження, що тривав тут з другої половини XV ст. до початку XVII ст., відбувалися, як і в інших європейських країнах, значні зміни в різних сферах, зокрема у науці. Бурхливо розвивалася географія та орієнталістика. Були створені узагальнюючі праці типу хронік з історії Польщі та всесвітньої історії. Найбільш авторитетними були праці Мацея Меховського (1457–1523), Юста Люція Деція (бл. 1485–1545), Бернарда Ваповського (помер 1535), Марціна Кромера (1512–1589), Станіслава Оріховського (1513–1566) і Марціна Бельського (1495–1575). У другій половині XVI – першій половині XVII ст. кількість таких творів значно зростає. Справу своїх попередників продовжували Лукаш Гурницький (1527–1603), Свентослав Ожельський (1549–1597), Станіслав Сарницький (1532–1597), Іоакім Бельський (1550–1599), Мацей Стрийковський (бл. 1547–1582¹), Рейнольд Гейденштейн (1556–1620). На думку дослідників історії польської науки (Г. Барич, С. Хербст, Ю. Кшижановський), головним завданням історіографії другої половини XVI – першої половини XVII ст. було складання кодексу політичних та життєвих вказівок, ви-

ховання людини. Предметом дослідження стали нові сфери діяльності людей, а це, у свою чергу, викликало появу нових видів історичних творів. Робилися спроби періодизації історичного процесу. Вдосконалювалася техніка досліджень та описів. Учені відзначили, що для вказаного періоду характерне розширення джерельної бази студій та виникнення інтересу до документа. Поряд з цим працям польських авторів були притаманні негативні риси: культ форми, надмірність риторики, поверхова оцінка історичних процесів, описовість та анекдотичність, дошукування у всьому моралі та дидактики. Узагалі, в XVI–XVII ст. кількість історичних творів, у т.ч. хронік, значно зростає, проте цінність їхня була неоднаковою [Ulewicz 1950, 84; Modzelewski 1956, 13, 26–27; Barycz 1956, 37–40, 95–97, 101–102; Herbst 1956, 372–374; Historia Polski 1960, 31, 539; Krzyżanowski 1964, 164; Ковальський 1972, 107; История всемирной литературы 1985, 443].

Як відзначив Д. Вирський, повальним захопленням хроністів пізнього Середньовіччя стала генеалогія та пошук історичного коріння, бажано славного [Вирський 2008, 42]. Зокрема, у працях польських авторів періоду Відродження набула поширення сарматська теорія. Як і в інших країнах, у Польщі цікавилися ранньою історією свого народу. Для цього використовували свідчення античних авторів. Назва “сармати” веде свій початок від “Посібника з географії” Птоломея, згідно з яким цей народ населяв терени Східної Європи. Літературознавець Ю. Ісіченко зазначав: “Авторитет александрійського астронома й географа забезпечив поширення в середньовічній Європі назви «Сарматія» як топонімічне, а «сармат» – як етноніма, якими позначалися землі між країнами романо-германської спільності й азіатськими та приуральськими степами і, відповідно, мешканці цих земель”. У слов’янській історіографії першими ці терміни запровадив Ян Длугош. У своїй роботі “Аннали, чи хроніки, славетного королівства Польського” (1455–1480) він фактично ототожнив із сарматами поляків. У країні почалося вивчення сарматського племені, розуміння якого дістало певну трансформацію в історичних працях. Т. Улевич вважав першим істориком т.зв. Сарматії ректора Краківського універси-

тету професора Мацея Меховського, який 1517 р. видав латиною “Трактат про дві Сарматії”. У 1535 р. було опубліковано переклад цього твору польською мовою. У ньому М. Меховський вперше здійснив опис руських земель як другої Сарматії. Помітний вплив на розповсюдження в Польщі вказаної теорії мала “Wandalia” Альберта Крантца (Кельн, 1519) і твори інших німецьких авторів. Німецька форма, за висловом Т. Улевича, була пристосована до місцевого клімату. Склалася нова, польська форма, що знайшла втілення в працях М. Бельського та І. Бельського, А. Гваньїні, М. Стрийковського, С. Сарницького. Вона стала популярним поглядом на минуле і колыску Польщі – слов’ян – Сарматії. Цей погляд характерний не лише для другої половини XVI ст., а й для більшої частини польського бароко (XVII ст.). Позиції вказаної теорії були сильними і тривалими. Узагалі, XVII ст. пройшло під знаком такого специфічного явища, як “культура сарматизму”.

Сарматська теорія в процесі розвитку історіографії зазнавала змін. Новосибірський дослідник Д. Карнаухов, аналізуючи історію середньовічної Русі в польській хронографії, звернув увагу, що польські історики, розділяючи східних слов’ян на два “політичні” народи русів і московитів, пов’язували останні з іменами давніх прославлених народів. Етнонім “руси” виводився ними від імені сарматського племені роксоланів. Сама ж сарматська теорія, вперше висунута М. Меховським, найбільш аргументована була розвинута М. Кромером. “Вона зв’язувала народ русів і слов’ян, які пішли від них, через посередництво роксоланів зі старозавітним Асармотом/Сарматою, що дозволяло включити слов’янські народи до біблійної генеалогії, зв’язати їх з родом старозавітного Сима” [Карнаухов 2011, 37–38]. Як зауважив Д. Вирський, Станіслав Сарницький, котрий виявляв інтерес до прадавньої історії, “домальовував” милого йому Сармата практично до кожної званої події всесвітньої та священної історії [Вирський 2008, 77–78].

Т. Улевич, який спеціально досліджував теорію сарматизму, відзначив, що назва “Сарматія”, пов’язана зі слов’янами, стала синонімом загальної назви слов’ян як поняття географічне і навіть державне. Воно набуло кількох значень, які можна

встановити лише з контексту. Для межі XVI–XVII ст. учений виділив два значення терміна: 1) класичне, географічне; 2) позначення Польщі, Литви і Русі. Друге значення поступово почало набувати нового відтінку, свідомого, збірного, національного і політичного. “Ідентифікація древніх сарматів не лише з усіма народами, які жили на території багатонаціональної Речі Посполитої, а з усіма слов’янами взагалі давала ідеологічну підставу баторіанським планам захоплення Росії і використання південних слов’ян для війни з Туреччиною. Висновки Бельського, Стрийковського, увінчані конструкцією Сарницького, звужували в класовому відношенні сарматський народ винятково до шляхти, залишаючи поза ним міщан і особливо селян”. Концепція поступово еволюціонувала до вузькостанової, згідно з якою сармати були предками тільки шляхти, чий етнічний корінь відмінний від походження простого люду, але спільні для аристократії всієї Речі Посполитої, незалежно від мови, звичаїв і релігії. Саме на такому варіанті аналізованої теорії акцентує увагу В. Кононенко: “В основі «сарматського» бачення політичної організації суспільства «Співдружності» лежав етногенетичний міф про походження шляхти з племен «войовничих сарматів», які підкорили місцевих мешканців, що стали «простолюдом». Згідно з цим баченням політичної організації суспільства владу у Речі Посполитій мала шляхта незалежно від етнічної чи релігійної приналежності. У другій половині XVI ст. «сарматизм» став вагомим складовим шляхетського сприймання політичного життя Речі Посполитої” [Кононенко 2008, 48]. Слід відзначити, що сарматський міф був поширений серед консервативної польської шляхти навіть у другій половині XVIII ст. [Земський 2011, 172–173].

Ю. Ісіченко дав таке визначення: “Сьогодні під сарматизмом найчастіше розуміють регіональний польсько-литовсько-руський тип аристократичної (шляхетської) субкультури, бароккової за своїм характером, з яскраво вираженими рисами патріотичного традиціоналізму та інтегративними тенденціями”.

Але, перше ніж сарматська теорія перовнилася безглуздям і стала гальмом на шляху розвитку знань, вона внесла певну організацію в дослідження ранньої

польської історії. До числа їхніх заслуг Ст. Хербст відніс розширення джерельної бази і спроби зв'язати історію Польщі із всесвітньою.

У передмові до українського перекладу “Хроніки Європейської Сарматії” Алессандро Гваньїні Ю.А. Мицик відзначив, що цей автор був одним з найвидатніших творців і популяризаторів сарматського міфу. Учений зауважив, що цей міф давав можливість слов'янам, джерел про активну роль яких у ранньосередньовісній часи явно бракувало, бути сучасниками, супротивниками і навіть переможцями Давньоримської імперії. Для поляків таке трактування мало й антинімецьке спрямування, оскільки Священна Римська імперія формально вважалася спадкоємицею Давньоримської [Мицик 2007, 15]. Справді, уже на початку свого твору А. Гваньїні заявляє: “...римляни хоч і завоювали весь світ, але ніколи не могли завоювати сарматів та скіфів, і взагалі римська потуга й слава занепали через цих сарматських людей...” [Гваньїні 2007, 43]. Далі він заперечує твердження Бероса і Кронція про споріднення слов'ян з німцями [Гваньїні 2007, 47]. Урешті, й “лист” Александра Македонського, запозичений, як зазначає А. Гваньїні, польськими хроністами з чеських хронік, яким слов'янам давалися навіть назви від Льодовитого океану до Італійського моря, “щоб жоден в цих країнах не смів оселятися, а тільки ваші нащадки”, мав зазначене спрямування. Великий полководець ніби вказав: “Якщо хто-небудь такий і знайдеться з чужих народів, то нехай вічно буде вашим підданим і слугою зі своїми нащадками” [Гваньїні 2007, 51]. Уперше цей фальсифікат з'явився у творі “Коротке зібрання з чеських літописів для попередження вірних чехів” (1437) невідомого автора. Й. Первольф вважав, що його підставою могли стати “казки” польського літописця початку XIII ст. Вікентія Кадлубека [Первольф 1888, 33–34].

Як видно зі сказаного, сарматська теорія була характерною і для літератур інших народів, що входили до складу Речі Посполитої. Особливості її прояву в українській літературі розглянуті Ю. Ісіченком. Зокрема, він відзначив, що “концепція винятковості походження шляхти не знайшла в українській літературі повного й різнобічного втілення”. Дослідник

звернув увагу на такі характерні риси: 1) політична доктрина сарматизму ґрунтувалася на лицарському етосі і пов'язаних з ним уявленнях про стосунки васалітету-сюзеренітету в суспільстві; 2) суттєвим чинником його ідеології стало звернення до історичного минулого й визнання його впливу на сучасну ситуацію; 3) культура сарматського бароко виробила власну художню мову. В українській літературі на зміну цій культурі прийшла тісно пов'язана з нею культура козацького бароко, яка формувалася за принципом антитези до попередньої [Ulewicz 1950, 5, 47–48, 135; Herbst 1956, 382, 386; Historia Polski 1960, 359; Sielicki 1964, 149; Ісіченко, 1990, 134–144].

Однак ніхто з українських дослідників спеціально сарматську теорію у вітчизняній літературі не досліджував, хоча побіжно вона згадується нерідко. Зокрема, Д. Наливайко, торкнувшись її, зауважив: “Не заглиблюючись у складну “сарматську проблему” (див. спеціальне дослідження), зазначу тільки, що цей термін завжди лишався розпливчастим і мінливим, але разом з тим стійким, здатним до регенерації і наповнення різним змістом у різні епохи і в різних галузях знань” [Наливайко 1998, 98]².

Спроб заглибитись у сутність та особливості сарматської теорії у певний час на певній території небагато. Передусім це цитований вище розділ монографії Ісіченка, що має назву “Ідеологія сарматизму як елемент культури українського бароко” [Ісіченко, 1990, 134–144]. Також варто відзначити сюжет у другому і третьому виданнях “Нарисів з історії середньовічної та ранньомодерної України” Н. Яковенко, у яких показано, що руська версія сарматизму, біля витоків котрої стояла галицька шляхта і яку в першій половині XVII ст. активно розвивали вітчизняні письменники, мала на меті довести рівність прав української шляхти з польською та литовською [Яковенко 2005, 304–307; Яковенко 2006, 304–307]. Прикладом може бути промова Адама Киселя на сеймі 1641 р., в якій він обстоює ідею контракту шляхти, наголошуючи, що “наші предки, Руські Сармати, добровільно прийшли до В(аших) М(илостей), Польських Сарматів” [Яковенко 2002, 257]. Аналізуючи ж образ української історії в “літературі

канцеляристів”, Н. Яковенко наголошує, що Самійло Величко у своєму “Літописі” з’єднує до купи дві легенди – сарматську й хозарську, що виникла під впливом першої. Якщо сарматська теорія виводила шляхту від сарматів, то хозарська – козаків від хозарів [Яковенко 2005, 439, 440; Яковенко 2006, 440]³.

На підставі аналізу виданих 1622 р. “Віршів на жалосний погреб гетьмана Сагайдачного” Касіяна Саковича Ігор (у миру Юрій) Ісіченко дійшов висновку, що започаткований ним новий дискурс будувався з використанням традиційних кодів, властивих “сарматському бароко”, вже сформованому в різноетнічному й різноконфесійному цивілізаційному просторі Речі Посполитої. Українська версія сарматизму зберігала потужний вплив античної ретроспективи в історичній моделі, межовий характер східного бастиону християнства. Однак на зміну шляхті як єдиному легітимному носієві лицарських чеснот, відтак і структуротворчому ферментові “сарматського бароко”, прийшло козацтво, ідеал якого будувався за взірцем “шляхтича-сармата” [Ісіченко, 2010, 8].

Не можна також обійти увагою монографічне дослідження Д. Вирського про річпосполитську історіографію. Заслуговує на увагу його твердження про визнан-

ня у тогочасних творах скіфів античним відповідником татар, а “відтак не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від «найславнішого» сарматського племені роксоланів)” [Вирський 2008, 323]. Науковець звернув увагу, що Ян Анджей Красінський, один з підрозділів “Полонії” якого мав назву “Про Роксоланію”, підкреслював рівність русинів-роксоланів з іншими народами. Акцентування ж на винятковому місті русинів серед інших “сарматів” створювало “плодючий ґрунт для творення на базі загальнодержавного сарматизму партикулярно-регіональної та квазінаціональної роксоланської теорії” (курсив автора. – О.Д.) [Вирський 2008, 160, 164, 166].

Підводячи підсумок, можна відзначити, що створена польськими хроністами сарматська теорія, яка в процесі розвитку знала трансформації у напрямку звуження від етногенезу слов’ян до соціогенезу шляхти, була сприйнята й переосмислена українськими літописцями. Однак вітчизняні науковці аналізували лише окремі аспекти цього історико-культурного явища. Комплексне дослідження сарматської теорії в українських історичних творах ранньомодерної доби є справою майбутнього.

¹ Останнім часом висловлюється думка, що М. Стрийковський помер пізніше. Зокрема, на цьому наголошує Ю. Мищик: “Як свідчать нововиявлені джерела, Стрийковський прожив ще досить довго, служив католицьким священником у 1582–1593 рр. у Юрбурку”. Однак дослідник якраз і не вказує на джерело своєї інформації (див.: [Мищик 2007, 10]).

² Автор відсилає читача до класичного дослідження Т. Улевича.

³ Про поєднання двох легенд у творі С. Величка згадувалось і в першому виданні [Яковенко 1997, 248].

ЛІТЕРАТУРА

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Ч. 1. Київ, 2008.

Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та перекл. з пол. о. Юрія Мищика. Київ, 2007.

Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011.

История всемирной литературы. Т. 3. Москва, 1985.

Ісіченко І. “Вірші на жалосний погреб гетьмана Сагайдачного” о. Касіяна Саковича та проблема витоків “козацького бароко” // *Magisterium*. 2010. Вип. 38: Літературознавчі студії.

Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. Київ, 1990.

Карнаухов Д.В. История средневековой Руси в польской хронографии конца XV – начала XVII вв. Автореф. ... докт. ист. наук. Москва, 2011.

Ковальский Н.П. Известия по истории и географии Украины XVI века в “Хронике Сарматии Европейской” Александра Гваньини // **Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения**: Сб. науч. статей. Днепропетровск, 1972.

Кононенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) // **Український історичний збірник**. 2008. Вип. 11.

Копилов С.А. Головні етапи розвитку української історичної славістики нового часу // **Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету**: Історичні науки. На пошану професора А.О. Копилова. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 16.

Копилов С.А. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку. Автореф. ... докт. іст. наук. Київ, 2006.

Мицик Ю. Вступ // *Гваньїні Олександр*. Хроніка європейської Сарматії / Упоряд. та перекл. з пол. о. Юрія Мицика. Київ, 2007.

Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998.

Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. Варшава, 1888. Т. II. Славянская идея в литературе до XVIII века.

Полное собрание русских летописей. Т. 2. Санкт-Петербург, 1843.

Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ, 1987.

Ульяновський В. Проблема синтезу української та польської історіографії кінця XVI – початку XVII ст. (перший український переклад “Хроніки” Стрийковського) // **Польсько-українські студії**. Київ, 1993. Т. 1. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.

Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розшир. Київ, 2006.

Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ, 1997.

Яковенко Н.М. Нариси з історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розшир. Київ, 2005.

Яковенко Н. Топос “з'єднаних народів” у панеґіриках князям Острозьким і Заславським // *Яковенко Н.* **Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.** Київ, 2002.

Barycz H. Rozwój nauki w Polsce w dobie Odrodzenia // **Odrodzenie w Polsce**. [B.m.], 1956. Т. II. Historia nauki. Cz. 1 / Pod red. Bogdana Suchodolskiego.

Herbst S. Początki historycznego widzenia rzeczywistości w nauce i sztuce polskiego Odrodzenia // **Odrodzenie w Polsce**. [B.m.], 1956. Т. II. Historia nauki. Cz. 1 / Pod red. Bogdana Suchodolskiego.

Historia Polski. Warszawa, 1960. Т. I. Cz. II / Pod red. Henryka Łowmiańskiego.

Krzyżanowski J. **Historia literatury polskiej. Alegoryzm – przeromantyzm**. 2-e wyd. [Warszawa], [1964].

Modzelewski Z. Tło społeczne nauki polskiej w dobie Odrodzenia // **Odrodzenie w Polsce**. [B.m.], 1956. Т. II. Historia nauki. Cz. 1 / Pod red. Bogdana Suchodolskiego.

Sielicki F. Kroniki staroruskie w dawnej Polsce (na tle polsko-ruskich stosunków kulturalnych) // **Slavia Orientalis**. Warszawa, 1964. Roczn. XIII. Nr. 2.

Ulewicz T. **Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.** Kraków, 1950.